tussen Duin & Dijk

Natuur in Noord-Holland. Jaargang 1 1 2002

Wim Tijsen

Kleine Zwaan ontdekt akkers in Noord-Holland

Gevangen voor onderzoek. Foto: Martijn de Jonge.

Kleine Zwanen (Cygnus columbianus bewickii) zijn arctische broedvogels. Het zijn echte kustvogels: ze houden van water en alles wat dat aan voedsel en veiligheid te bieden heeft. Sinds de jaren zeventig hebben ze, zij het noodgedwongen, ook het sappige boerenland ontdekt.

Mede hierdoor heeft onze provincie de laatste jaren een belangrijke positie ingenomen in het leven van deze 'snowflakes' van het hoge noorden. In dit artikel wordt ingegaan op het voorkomen van de Kleine Zwaan vroeger en nu, met een kleine blik naar de toekomst. Er wordt een overzicht gegeven van de belangrijkste foerageer- en pleisterplaatsen. Met extra aandacht voor de twee toplocaties, het eiland Texel en de Wieringermeerpolder.

De halve wereld over naar...Noord-Holland

Als de eerste Kleine Zwanen half oktober in Noord-Holland aankomen, hebben ze al een hele reis achter de rug. Ze boven namelijk boven de poolcirkel in de Russische kusttoendra langs de Barentszzee, ten westen van het Oeralgebergte. Die broedpopulatie bedraagt nu circa 20.000 vogels (mondelinge mededeling Jan Beekman) en is vanwege de geringe omvang en het beperkte aantal pleisterplaatsen onderweg erg kwetsbaar.
Vanaf half september vertrekken de broedvogels met hun jongen voor de 3.500-4.500 kilometer lange tocht naar hun overwinteringgebieden in Noordwest-Europa. Vanuit de Petsjoradelta vliegen ze min of meer non-stop naar de Baltische Staten. Na ongeveer 2.000 kilometer vliegen is de tank leeg en moeten ze weer op krachten komen. Tijdens deze tussenstop eten ze waterplanten in ondiepe kustzones. Vervolgens trekken de zwanen via kortere etappes door naar onze streken. In Nederland arriveren de eerste vogels vanaf begin oktober in het Lauwersmeergebied en de randmeren van het IJsselmeer.
Na aankomst lopen de aantallen in de agrarische gebieden van Nederland gestaag op. Daarbij zijn de polders achter de waddenkust van Groningen, Friesland en Noord-Holland en de directe omgeving van de randmeren (IJsselmeerpolders) favoriet. Rond half december wordt in Nederland de top bereikt (Rees et al. 1997). Een deel van de vogels vliegt door naar Engeland, Noord-Ierland, en Ierland. Verreweg het grootste deel van de Noordwest-Europese populatie blijft in Nederland overwinteren. Vanaf begin februari trekken de zwanen zich langzaam terug naar hun broedgebieden. Hierbij houden ze pitstops in Noord-Duitsland, Denemarken, Estland en de Witte Zee. In de Witte Zee ligt de laatste halteplaats voordat ze naar de broedgebieden doorvliegen, die ze vanaf eind mei bereiken. Als de

Illustratie:Jos Zwarts.

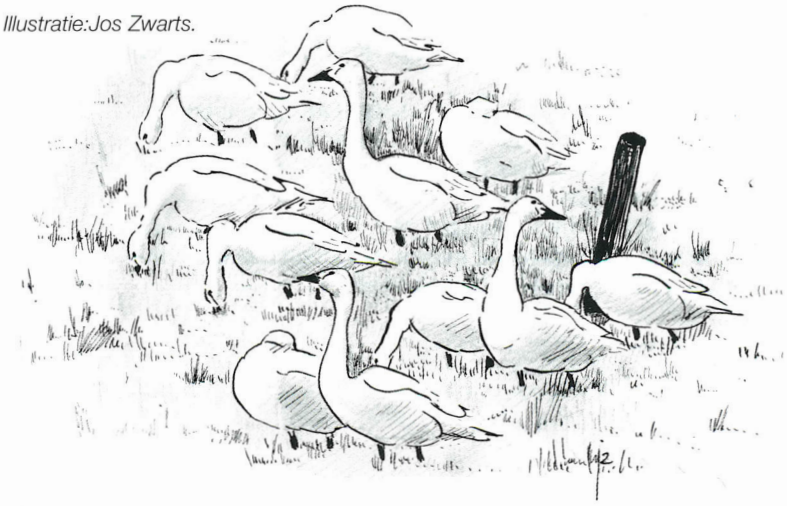

Foto: Frank Visbeen.

zwanen in het broedgebied aankomen, hebben ze 120 dagen (gemiddelde arctische zomer) de tijd om eieren te leggen, te broeden en de jongen groot te brengen. De jongen die half september niet sterk genoeg zijn om de terugreis mee te maken, blijven alleen achter in de koude Russische toendra.

Milieu noopt tot gras eten

De Kleine Zwanen eten het liefst knolletjes van het Schedefonteinkruid (*Potamogeton pectinatus*) en kranswieren (*Characeae spec.*). Zij bemachtigen de knolletjes al grondelend waarbij de waterdiepte niet meer dan een meter mag bedragen, anders zijn de nekken te kort (Brouwer & Tinbergen 1939). Om bij de zetmeelrijke knolletjes van het fonteinkruid te komen, hebben de zwanen een aparte techniek ontwikkeld. Met hun poten schrapen en trappelen de vogels een kuil in de bodem, waarna ze met hun scherpe snavelranden van deze voedselrijke 'wateraardappelen' knabbelen.
Als de waterplanten op zijn, trekken de vogels het land op. Dit doen ze nog niet zo lang, want vóór 1970 foerageerden zij uitsluitend op het water en ondergelopen graslanden langs de rivieren en kusten (Timmerman 1977). Doordat de groei van waterplanten in de Randmeren en het IJsselmeer door toenemende vervuiling (eutrofiëring) vanaf de jaren vijftig sterk terugliep, moesten de zwanen noodgedwongen andere voedselbronnen aanboren. Die vonden ze in de vorm van op het land achtergebleven oogstresten, zoals 'val'aardappelen en suikerbietenafval. Daarnaast schakelden zij op grote schaal over op gras.

Opmars op het land

Voor de afsluiting van de Zuiderzee in 1932 waren Kleinen Zwanen schaars in Noord-Holland en werden ze vooral waargenomen in het oostelijk deel van de Zuiderzee. Aantallen van betekenis waren er langs de IJsselmeerkust bij Wervershoof (Brouwer en Tinbergen 1939). Begin jaren zeventig was er een korte periode dat in het Gooimeer meer dan duizend vogels werden waargenomen (Ploeger 1975). De watervervuiling echter dwong de Kleine Zwanen het land op. Dit gebeurde in Noord-Holland voor het eerst op grote schaal op Texel in de natte herfst en winter van 1974/75 (Dijksen 1977). Een jaar later verschenen de eerste vogels in de Wieringermeer (Mullié & Poorter 1977). De aantallen op het vasteland van Noord-Holland bleven toen nog achter bij andere delen van het land. De tendens om op cultuurland te gaan foerageren, zette door in de jaren tachtig. De aantallen pleisterende vogels namen duidelijk toe. Groepen van meer dan honderd exemplaren op het land werden echter alleen geteld op Texel en in de Wieringermeer (Cottaar et al. 1991).
De toename van de Kleine Zwaan in Noord-Holland zette zich eind jaren tachtig, begin jaren negentig pas echt door. Door de groei van de populatie breidde de soort zich sterk uit buiten de traditionele pleisterplaatsen (Koffijberg et al. 1997). Dit leidde in Noord-Holland onder andere tot een zeer sterke stijging van de aantallen op Texel, in de Anna Paulownapolder en in de Wieringermeer. Ook de veenweidegebieden van Noord-Holland, zoals de Zeevang en Waterland, herbergden grotere aantallen dan gewoonlijk. De totalen tijdens de decembertelling schommelden in deze periode tussen de 1.400 (1991) en 2.500 (1994) vogels. Oftewel tussen 5,5 en 10 procent van de Noordwest-Europese overwinteringpopulatie, die op dat moment tussen de 25.000 (1990) en 30.000 (1995) vogels bedroeg (Beekman 1997).
Opmerkelijk was een korte opleving van het foerageren van Kleine Zwanen langs de Noord-Hollandse IJsselmeerkust halverwege de ➤

Foto: Luc Smit.

jaren negentig. Dit gebeurde nadat het natuurontwikkelingsproject "De Vooroever" tussen Medemblik en Wervershoof gerealiseerd was. De vogels reageerden onmiddellijk op de beschikbaar gekomen fonteinkruiden in deze ondiepe baai van het IJsselmeer. De aantallen liepen in deze periode op tot driehonderd vogels eind oktober 1996. Voor enkele jaren (1994-1997) herleefden dus in oktober en november oude tijden langs dit stukje West-Friese IJsselmeerkust, net zoals in de jaren dertig en zestig van de 20e eeuw.

Pleisterplaatsen in Noord-Holland

Dit overzicht is samengesteld uit 27 tellingen in november, december en januari tussen 1991 en 2000. Om een evenwichtige verdeling te krijgen zijn er acht november-, negen december- en tien januaritellingen in verwerkt. De tabel geeft per gebied een gemiddelde op basis van die tellingen. De belangrijkste drie gebieden liggen in de Kop van Noord-Holland, met de Wieringermeer en Texel als koplopers en de Anna Paulownapolder op de derde plaats. Eigenlijk kan deze polder als een verlengstuk van de pleisterplaats Wieringermeer worden beschouwd. Veelal schuiven de Kleine Zwanen die naar Engeland trekken in de loop van de winter op van het oostelijk deel in de Wieringermeer naar de westelijker gelegen Anna Paulownapolder om daarna de overtocht te maken naar de belangrijkste overwinteringgebieden in Engeland en Ierland. Dit is bekend geworden door ringaflezingen van gemerkte vogels. De graslandgebieden (nummers 4 t/m 10 in de tabel) spelen vooral een belangrijkere rol in de tweede helft van de winter. Gedurende de winter schakelen de zwanen namelijk steeds meer over van oogstafval naar gras als voornaamste voedselbron. Gemiddeld genomen herbergen deze gebieden tussen de 12 en 83 Kleine Zwanen per bezoek in de jaren negentig. Dat wil niet zeggen dat hogere aantallen niet kunnen voorkomen. Met name in het gebied ten noorden van Edam (Zeevang) en in de Aetschveldse Polder komen de aantallen incidenteel boven de honderd, tot zelfs tweehonderd exemplaren uit!

Toplocaties Texel en Wieringermeer

De aantalsontwikkeling van de twee toplocaties in de kop van Noord-Holland liep niet synchroon. Op Texel overwinterde de Kleine Zwaan vanaf halverwege de jaren zeventig geregeld in grote groepen, soms meer dan honderd (Dijksen 1996). Op Texel zette de toename al iets eerder in. In januari 1989 werd een nieuw dagrecord van bijna 500 vogels gevestigd, waarna de maxima elk jaar toenamen tot maximaal 1.100 exemplaren in december 1992. Het gemiddeld maximum op Texel tussen 1991/92 en 2000/01 ligt met 742 vogels wat lager als in de Wieringermeer.
In de Wieringermeer ging de ontwikkeling niet zo snel (grafiek). Tot de winter van 1983/84 was er hooguit sprake van enkele tientallen vogels. Daarna stabiliseerden de aantallen zich rond de 200 exemplaren tot en met de winter van 1988/89. Pas in de winter van 1991/92 volgde de grote klapper met een recordaantal van ruim 1.100 vogels. Het gemiddeld maximum in de Wieringermeer tussen 1991/92 en 2000/01 bedroeg 1.162 vogels (Tijsen 2000).

Gemiddeld aantal Kleine Zwanen op Noord-Hollandse pleisterplaatsen in de periode 1990-2000

1. Wieringermeerpolder	676
2. Texel	522
3. Anna Paulownapolder	147
4. Zeevang	83
5. Waterland	28
6. Polder Katwoude en Zuidpolder Edam	22
7. Aetsveldsche Polder	19
8. Noordpolder bij Muiden	18
9. Gemeenschaps- en Bloemendalerpolder	15
10. Groote en Kleine Koogpolder	14
11. West en Zuid van Ankeveenseplassen	13
12. Nieuwe Keverdijksche Polder	11
13. IJsselmeerkust	11
14. Polder Beetskoog	10
15. Polder de Rondehoep	10
16. Wieringerwaard- & Groetpolder	10

Maximum aantallen Kleine Zwanen in de Wieringermeer, periode 1976/77 t/m 2000/01

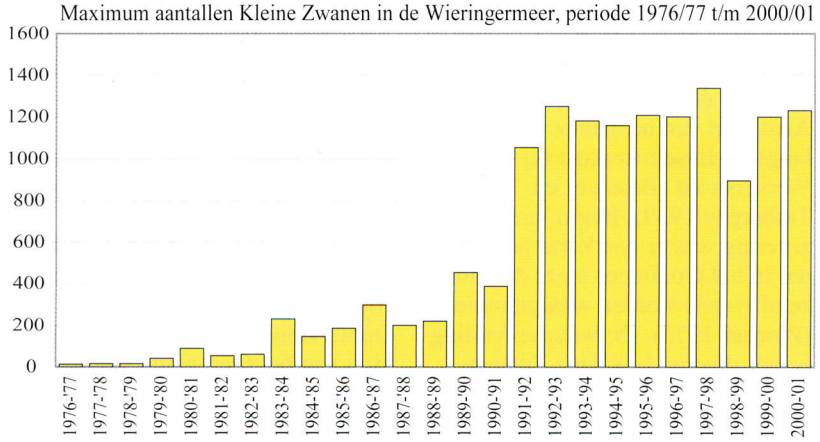

Bezorgdheid

De twee pleisterplaatsen samen hebben tijdens de piek van de trekperiode gedurende de laatste tien jaar aan ruwweg 7,5 procent van de Noordwest-Europese populatie huisvesting en voedsel geboden.

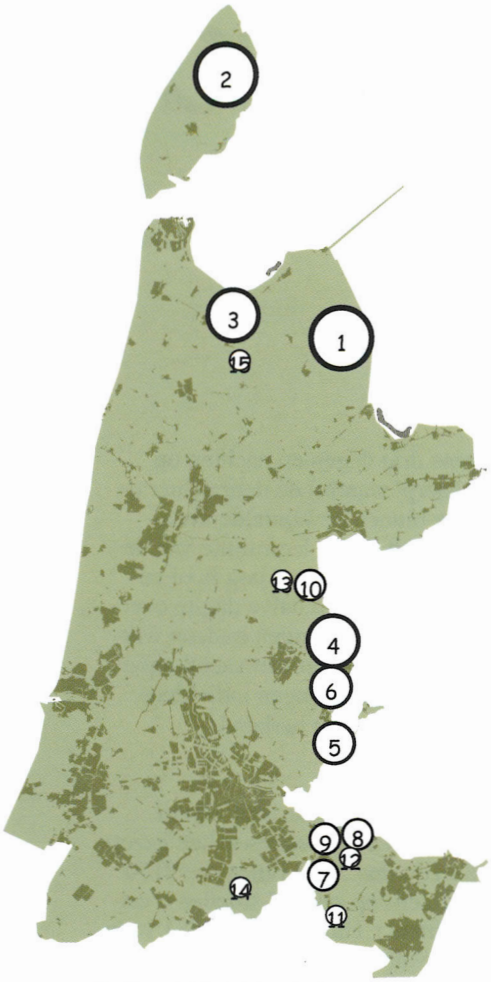

Overzicht pleisterplaatsen.

Reden genoeg om deze gebieden te nomineren voor de Vogel- en Habitatrichtlijn! De populatie is immers kwetsbaar. Na een aanvankelijke toename van 17.000 (1985) tot bijna 30.000 (1995) vogels, is de populatie inmiddels weer geslonken tot ruwweg 20.000 vogels. Dit na een fiks aantal jaren met magere broedresultaten in de jaren negentig.
Of Noord-Holland in de toekomst zijn belangrijke plaatsen voor Kleine Zwanen kan behouden, valt zeer te betwijfelen. De veranderingen in de akkerbouw gaan snel en zijn niet bepaald 'Kleine-Zwaanvriendelijk'. Het 'omzetten' van traditionele agrarische grond met daarop de teelt van suikerbieten, aardappelen en graan in cultuurgrond die geschikt is voor allerlei teelten, zoals grove tuinbouw en bollen, zal in de toekomst de foerageermogelijkheden voor Kleine Zwanen beperken. Dit zal negatieve gevolgen hebben voor de huidige aantallen op Texel, in de Anna Paulownapolder en de Wieringermeer. Dit zijn nu nog de drie toplocaties van Noord-Holland (zie kaartje).
De eerste aantasting zien we nu in de Anna Paulownapolder. Hier kunnen de zwanen na de 'bezanding' van de Westpolder alleen nog terecht in de Oostpolder. De aantallen in de Anna Paulownapolder nemen de laatste jaren dan ook af. Inmiddels zijn er ook plannen tot het 'omzanden' van de Oostpolder voor de bollenteelt. Op Texel is de teelt van siergewassen eveneens een van de grootste bedreigingen voor de voedselvoorziening van Kleine Zwanen en (Riet)ganzen. De Wieringermeer staat aan de vooravond van enkele grote provinciale projecten zoals bollenteelt, kassenconcentratiegebied, bungalowparken, uitbreiding industrieterreinen, realisatie watersportcentrum bij Oude Zeug, windturbineparken, aanleg provinciaal crossterrein en een verdubbeling van het aantal inwoners. Kortom, allemaal grote bedreigingen voor deze zwaan, die door de mens eerst van het water naar het land werd verdreven. Wordt de Kleine Zwaan nu wellicht wederom aangewezen op waterplanten?

Dankwoord

Een woord van dank is zeker op zijn plaats voor Ernst Poorter van wie ik zijn historische Kleine Zwanenarchief mocht overnemen. Verder voorzag Henk Schobben een uitgebreidere versie van dit artikel van commentaar. SOVON Vogelonderzoek Nederland stelde met hulp van Erik van Winden de Database met tellingen vanaf 1980 beschikbaar. Bob Loos en Piet Postma van de VWG-Texel hebben enkele gaten in telreeksen van Texel opgevuld. Otto de Vries en Ruud Brouwer hebben historische gegevens uit het archief van de VWG-Wierhaven opgedoken en vulden enkele gaten in historische Wieringermeer telreeksen. Jan Kees den Rooijen maakte het kaartje van de pleisterplaatsen in Noord-Holland. Waarvoor allen hartelijk dank!

De Dolven 39, 1778 JP Westerland
Tel.: (022) 759 3095,
e-mail: wimtijsen@planet.nl

Literatuur

- **BEEKMAN J.H.** 1997. International censuses of the North-west European Bewick's Swan population, Januari 1990 and 1995. Swan Specialist Group Newsletter 6: 7-9.
- **BROUWER G.A. & L. TINBERGEN** 1939. De verspreiding der Kleine Zwanen Cygnus b. bewickii 'Yarr., in de Zuiderzee, vóór en na de verzoeting. Limosa 12: 1-18.
- **COTTAAR F., R. DAALDER, R. VAN DER HUT, W RUITENBEEK., C.J.G. SCHARRINGA, D. TANGER, T. TUINMAN & P.J. ZOMERDIJK** 1991. Verslag van de Internationale Watervogeltellingen 1981-1990 in Noord-Holland. De Graspieper, jubileumnummer: 45-94.
- **DIJKSEN A.J.** 1977. Over het voorkomen van de Kleine Zwaan (Cygnus bewickii) op Texel. De Pieper 15(8/9): 77-87.
- **DIJKSEN A.J. M.M.V. F.J. MAAS & C.J. SMIT** 1996. Vogels op het Gouwe Boltje. Uitgeverij Langelveld & de Rooy BV, Den Burg, Texel.
- **KOFFIJBERG K., B. VOSLAMBER & E. VAN WINDEN** 1997. Ganzen en zwanen in Nederland: overzicht van pleisterplaatsen in de periode 1985-94. SOVON Vogelonderzoek Nederland, Beek-Ubbergen.
- **MULLIÉ W.C. & E.P.R. POORTER** 1977. Aantallen, verspreiding en terreinkeus van de Kleine Zwaan bij vijf landelijke tellingen in 1976 en 1977. Watervogels 2(3): 85-96.
- **PLOEGER P.L.** 1975. De Kleine Zwaan op het Gooimeer. De Korhaan 9 (5): 4-10.
- **REES E.C., J.M. BOWLER & J.H. BEEKMAN** 1997. BWP Update 1: 63-74.
- **TIJSEN W.** 2000. Tien jaar ganzen en zwanen tellen in de Wieringermeer. De Graspieper 20 (1/2): 12-27.
- **TIMMERMAN A.** 1977. De Kleine Zwaan (Cygnus bewickii). Het Vogeljaar 25 (3): 113-123.